

Данијела РАДОЈЕВИЋ*

НЕКА ЗНАЧЕЊА И ФУНКЦИЈЕ ПЕРФЕКТА И ПЛУСКВАМПЕРФЕКТА И ЊИХОВИХ СИНТАКСИЧКИХ СИНОНИМА У ЈЕЗИКУ МИХАИЛА ЛАЛИЋА

Сажетак: Језичко-стилска раскош Лалићевог књижевноумјетничког израза пружа разноврсне могућности за лингвистичке и лингвостилистичке интерпретације. Предмет анализе у овом раду јесте синтаксичка вриједност перфекатских и плусквамперфекатских облика и њихових синтаксичких синонима у Лалићевим репрезентативним књижевним остварењима. Аналитичким приступом изабраној теми, у раду су представљене најважније синтаксичке категорије перфекта (индикатив, релатив, модус, те квалификативни и гномски перфекат), као и плусквамперфекатски облици, који у данашње вријеме свој опстанак везују једино за књижевноумјетничке текстове. Анализом су обухваћени и синтаксички синоними перфекта и плусквамперфекта: временско транспоновани приповједачки презент, аорист и имперфекат. Уз детаљну семантичку и функционалну анализу испитиваних претериталних времена, посебно је апострофирана и стилистичка вриједност аориста, имерфекта и крњег перфекта, будући да су то облици који су кроз доживљеност и експресивност означене радње носиоци стилогености, што у књижевноумјетничким текстовима има посебну вриједност.

Кључне ријечи: *йерфекай, йлусквамйерфекай, синйаксички синоними, Михаило Лалић, аорисй, имйерфекай, йрийовједачки йрезенй, индикатйивни йерфекай, релатйивни йерфекай, модални йерфекай*

УВОД

1. Превасходно прозаиста, иако је у књижевност закорачио збирком пјесама (*Сйазе слободе*, 1948), Михаило Лалић (1914–1992) свој стваралачки потенцијал остварује у потпуности у другој половини 20. вијека. Романом *Свадба* (1950) отпочиње свој романијерски рад који је за-

* Мр Данијела Радојевић, ЦАНУ, Институт за језик и књижевност „Петар II Петровић Његош”

сјенио његову збирку приповједака (*Извидница*), а кулминацију у свом стваралаштву достиже низом циклични повезаних романа чије језгро чини трилогија о интелектуалцу револуционару Ладу Тајовићу и његовим ратним доживљајима: *Зло њрољеће* (1953), *Лелејска јора* (1957, друга верзија 1962) и *Хајка* (1960). Техника унутрашњег монолога, доминантни психолошки план, али и понегдје присутна фантастика која се уплиће у наративно ткиво, чине Лалићев реализам својеврсним отклоном од тадашње реалистичке норме приповиједања. Све иновације у стваралачком поступку, изузетно разрађен систем мотивације, правилно уређена спољашња композиција у Лалићевим романима своје отјелотворење добија кроз језик као основно средство за обликовање цјелокупне умјетничке стварности. Тако језичко-стилска раскош Лалићевог књижевноумјетничког израза пружа разноврсне могућности и за лингвистичке и лингвостилистичке интерпретације.

1.1. Предмет лингвистичке анализе у овом раду јесте синтаксичка вриједност перфекатских и плусквамперфекатских облика и њихових синтаксичких синонима у Лалићевим репрезентативним књижевним остварењима¹. Приступимо овој теми у Лалићевом језику кроз егзактну анализу свих синтаксичких категорија перфекта (индикатив, релатив, модус, те квалификативни и гномски перфекат), као и плусквамперфекатских облика који у данашње вријеме свој опстанак везује једино за књижевноумјетничке текстове. Анализом су обухваћени и синтаксички синоними перфекта и плусквамперфекта: аорист и имперфекат, као и временско транспоновани приповједачки презент. Биће посебно интересантно утврдити дијапазон њихове употребе у Лалићевом језичком изразу и имајући у виду широко распрострањену тенденцију потискивања других претериталних времена од стране перфекта, особито у разговорном језику. Уз детаљну семантичку и функционалну анализу испитиваних претериталних времена биће апострофирана и стилистичка вриједност аориста, имперфекта и крњег перфекта, будући да су то облици који су кроз доживљеност и експресивност означене радње носиоци стилогености, што у књижевноумјетничким текстовима има посебну вриједност. Уз све наведено, овим радом неминовно ћемо се дотаћи и опште лингвистичке проблематике која се тиче синтаксичке сино-

¹ Примјере смо ексцерпирани из три Лалићева репрезентативна књижевна остварења: *Зло њрољеће* (ЗП), Сабрана дјела Михаила Лалића [књ. 3], Нолит, Београд — Побједа, Титоград, 1979; *Лелејска јора* (ЛГ), Сабрана дјела Михаила Лалића [књ. 4], Нолит, Београд — Побједа, Титоград, 1979; *Хајка* (Х), Сабрана дјела Михаила Лалића [књ. 5], Нолит, Београд — Побједа, Титоград, 1979.

нимије, у вези са којом ће се наметнути посебно испитивање суптилне семантичке диференцијације између синонимних глаголских облика која је и суштина њиховог паралелизма у употреби.

ПЕРФЕКАТ И ЊЕГОВИ СИНТАКСИЧКИ СИНОНИМИ

2. У Лалићевом језику основно значење облика перфекта одговара савременом књижевном језику — њиме се означава радња која се вршила или извршила у прошлости, прије времена говорења². Издвајамо двије групе примјера из проучаваног језичког корпуса:

а) Василъ је довукао суве гране да наложи ватру (ЛГ, 15); *Раздјелиле су се* и змије, не воле мирис дувана (ЛГ, 128); *Дошла је* црна ура пред очи (X, 219); Самоћа ми је неким својим отровима *разорила* унутрашње јединство (ЛГ, 286); Поново *су се њосвађали*, али то се мене не тиче (ЗП, 17); У селу *су узајмили* лопате да очисте снијег (X, 290); *Дођурао сам* је до шуме, али још не вјерујем да је то шума (ЛГ, 172); Од Поповића *је наслиједио* само јаке вјеђе и модре очи (X, 10); И јутрос, послије једне такве ноћи, *сишла је* у село (X, 36); *Оставио сам* му доста да не гладује (ЛГ, 236); Вјетар *је* билом *обрисао* снијег до земље (X, 184); *Обновио је* ограде и јаже за наводњавање (X, 187); *Прешао је* прстима преко њених образа (X, 191);

б) он *је* баш *наваљивао* да пређемо преко Ђавоље чесме (ЛГ, 11); *завлачили су се* у шуме да им буде топлије (X, 207); *Извршавао сам* и кад се не слажем, *ћрихваћиао сам* и оно што су други *издјећавали* (ЛГ, 53); *Покушавала је* да нечујно или бар тихо корача (X, 42); Његове неслане лажи пажљиво *су слушали* паланачки политичари (X, 142); *Остали су ћролазили* поред њега (X, 184); Она *се* за тренутак *коледала* да ли да продужи сама (X, 29); Старе але *су се сурвавале*, *ћнуле* и *несћајале* а нове опасније од њих *долазиле* (X, 372).

У првој групи примјера (под а) апострофиран је перфекат од глагола свршеног видског лика у коме је најосјетнија значењска нијанса стање које је настало послије извршења радње. Међутим, овакав перфекат нема само то значење резултативности, већ се њиме жели указати и на процесе који су довели до тог стања.

² М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Народна књига, Београд, 1969, 586.

У групи примјера под б) издвојен је перфекат од глагола несвршеног вида гдје је наглашен сâм процес вршења радње у прошлости. Додуше, понекад се и глаголи несвршеног видског лика могу употријебити да означе стање настало у резултату вршења радње³. Дакле, очигледно је да је перфекат глаголски облик у чијем су значењу обје компоненте, и процесуалност и резултативност, подједнако присутне, што потврђују сви наведени примјери из проучаваног језичког корпуса.

Међутим, битно је нагласити и то да перфекат несвршених глагола има једну функцију која се не остварује када су посриједи глаголи свршеног видског лика. То је исказивање прошле радње чији резултат није актуелан у моменту говора јер се у међувремену десила друга прошла радња која је поништила тај резултат. Такво значење када су посриједи глаголи свршеног вида може се исказати искључиво обликом плусквам-перфекта.

3. У језику Михаила Лалића најчешћи су примјери индикативног перфекта (апсолутива), гдје се вријеме за које су глаголом означени процеси везани одређује према времену говорења, тј. глаголски облик се „у хронолошком смислу односи према моментима говорења директно“⁴. Дакле, управо зато што се глаголом означена радња одређује директно према, боље рећи времену него моменту говора, у случају индикативног можемо говорити о непосредном перфекту. Издвајамо најилустративније примјере из проучаваног језичког корпуса:

Велики је вјетар урлао око пећине као да ала али довикује (ЛГ, 12); Свијест ми се сѝијеснила од магле (ЛГ, 19); У шуми смо сјели да одахнемо (ЛГ, 26); Пророци су најавили ране мразеве на зелене кукурузе (ЛГ, 48); Дошла му је на ум занимљива мисао (ЛГ, 77); *изазвали смо* наш народ против себе (X, 77); Сметен *си се* и *родио!* (X, 164); Тебе је негдје *закачила* шљивова грана (ЛГ, 368); *Сѝусѝили су се* у долину (X, 138); *Узбучале су ми уши*, не чујем добро (X, 193); Ми *нијесмо имали* пса откад памтим (ЗП, 73); Лице јој је *ѝосивјело* као под неком паучином (ЗП, 16); Синоћ *сам се сѝусѝио* у Плав (ЗП, 331); *Сѝиѝао је* до мјеста гдје су најгушћи трагови (X, 177); *Ди-*

³ Према Стевановићевом мишљењу, то имамо у два случаја: из версификацијских разлога у поезији, или пак усљед употребе несвршених глагола са значењем свршених (М. Стевановић, *Савремени II*, 589).

⁴ Ј. Вуковић, *Сисѝем срѝскохрваѝских ѝлаѝолских облика у функционалним међу-односима (корелацијама)*, Радови, књ. XX, Одјељење историјско-филолошких наука, књ. 7, Сарајево, 1963, 121.

или су се димови, скоро истовремено — право к небу (X, 108); *Поинули су*, нема их више (X, 490).

У свим горенаведеним примјерима између времена говорења и радње исказане перфектом нема никаквог момента који би указивао на то да се перфектом означена радња прије њега вршила или извршила.

4. У случајевима у којима се радња означена перфектом као прошла не одређује према времену говорења, већ према неком другом времену, било исказаном, било оном које се подразумијева, имамо перфекат у синтаксичком релативу (посредни перфекат). За разлику од апсолутива, „у релативу нема директног управљања према времену говора говорног лица”⁵.

Код Лалића често наилазимо на означавање прошлих радњи релативним перфектом и ту нема одступања од стања у савременом језику, мада је и у говору Лалићева краја за исказивање прошлих трајних радњи у релативном значењу као главни облик од претериталних времена остао перфекат⁶. Примјери:

Изгледало му је да је сасвим близу те среће о којој је од младости *машијао* (ЛГ, 42); Мислио је да *сије* к Босни *йошли*, да *сије* га некако *заборавили* (ЛГ, 153); Покајох се што *сам* прерано *йусишо* коња (ЛГ, 165); И други се присјећаху шта је *радио* Ман Вуколић и шта Миро Дренковић (ЗП, 40); Усправила се трава што смо је на састанку *йоваљали* (ЛГ, 202); Говорило се да их је неко *издао* (X, 111); Мислила је да се *сакрила* од лавежа, од хајке, од свега што се уљепшано живот зове (X, 154); причали су ми стари: *биле су* земунце у турска времена, као и буне и збјегови (X, 177); мислио сам да је Ладо *йоинуо* (X, 374); Препознао је дрвеће гдје је *остјавио* Заћанина (X, 392); У навиљцима отаве јутром смо налазили лежаје, гдје су комити *йресјавали* (ЗП, 26); Чуо сам да *сије се јављали* у добровољце (ЗП, 93); Од хладноће отвори очи и видје: *раскойчали су* му кошуљу, тару га снијегом по грудима (X, 202); Шако се покаја што му је *йовјеровао* (X, 376).

У оваквим случајевима релативне употребе перфекта чија радња претходи некој другој прошлој радњи могли бисмо употријебити плусквамперфекат као његову семантичко-синтаксичку опозицију.

⁵ Р. Симић, *Значење глаголских облика у реченици*, Књижевност и језик, XXV, бр. 2, Београд, 1978, 173.

⁶ М. Стевановић, *Источноиријорски дијалекти*, ЈФ, XIII, Београд, 1934–35, 119.

5. *Лелејску јору* и *Зло ѝрољеће* карактерише приповиједање у 1. лицу гдје је наратор уједно и главни лик дјела. *Хајка* доноси нешто другачију форму приповиједања — персонална приповједачка ситуација⁷, али опет имамо широко присутан унутрашњи свијет јунака са продором у психолошко. Свакако да је такав приповједачки поступак за собом повлачио употребу оних глаголских облика са наглашеним стилистичким учинком, код којих је у значењу присутна нота доживљености приказане радње или стања. Ту компоненту експресивности у свом значењу имају аорист и имперфекат⁸. Ова глаголска времена релативно употријебљена (имперфекат је једино и могућ у релативу), могу чинити семантичко-синтаксичке опозиције са релативним перфектом. Ево примјера из Лалићевих дјела који то егземплификују:

а) Ја онда *видјех* да је и та стијена од магле и маште (ЛГ, 16); Тада *осјетих* да сам пошао (ЛГ, 24); Једнога дана иза подне мој отац *наошћри* бритву и *одрија се* (ЛГ, 36); Онда *дође* прољеће и *йочеше* радови какве прије нијесам видио (ЗП, 62); Оне зиме *йочеше* да се проређују комити (ЗП, 60); Одједном *улега* зидану кућу (Х, 47); Зашто *не осћа* зимус на Тари? (ЛГ, 38); Гдје вам *дише* очи? (ЛГ, 113); Најзад се *осмјели* да сасвим отвори очи (Х, 291); Он ме једном *уишћа* како ми се допада мали (ЗП, 65); Један нови мирис *сшиже* прије њега (ЛГ, 63); Онда *насћа* тама (ЛГ, 164); *Поћох* да потражим неко згодније мјесто (ЛГ, 175); Испред подне Неда *оћвори* очи и *йомисли* да се раздањује (Х, 290); У том тренутку *йриће* му Тодор Ставор (Х, 163);

б) Људи *йролажаху* на коњима, с виком, стрављени (ЛГ, 22); љепше *дјеше* прошле јесени (ЛГ, 115); Звијезде ми *сметяху* и тај шум, сталан, није ми дао да заспим (ЗП, 68); Џана *илегаше* час једног час другога (ЗП, 74); Чесма је црчала док се звијезде *олегаху* у локвама хладне воде (ЗП, 97); *Чињаше* ми се да ме неко однекле гледа и да огољело грање чудно мрда (ЗП, 118); *Говораху* да им смета, да га они већ дуго трпе (ЗП, 30); А глас му *дјеше* шупаљ и туђ, као да има неког премрлог плача у њему (ЗП, 46).

⁷ Ф. Штанцл говори о постојању три типичне приповједачке ситуације: аукторијална, приповједачка ситуација у 1. лицу и персонална приповједачка ситуација. Ф. Штанцл, *Типичне форме романа*, Књижевна заједница Новог Сада, 1987, 30–33.

⁸ В.: М. Стевановић, *Савремени II*, 624 и 634.

5.1. Познато је да се аорист имперфективних глагола у релативу и перфекат могу међусобно замјењивати као синтаксички еквиваленти⁹. Међутим, аорист имперфективних глагола је знатно рјеђи од аориста перфективних, што је карактеристично за писце XIX и XX вијека¹⁰, па и за језик Михаила Лалића.

5.2. У примјерима под а) имамо релативни аорист перфективних глагола. Његов потпуни синтаксички синоним је перфективни презент¹¹, међутим, ти примјери ни са перфектом не би дјеловали необично. Овдје се мора имати у виду да се релативним аористом означавају радње у одређеној прошлости, док се перфектом означена радња могла десити у било ком тренутку, дакле, у неодређеној прошлости. Посебно је важно нагласити са стилистичких позиција да су примјери са аористом експресивнији, што за домен белетристике има посебан значај. Све присутнија експанзија перфекта на штету других глаголских облика за прошлост неминовно води сиромашењу изражајних моћи језика.

6. Што се тиче имперфекта у Лалићевим дјелима (примјери под б)), уочили смо да код овог писца имамо раширену употребу поменутог глаголског облика у првом роману из трилогије, *Злом њрољећу*. У наредна два романа, *Лелејској њори* и поготово *Хајци*, који су касније настали, фреквенција његове употребе нагло опада, до те мјере да га у посљедњем роману из трилогије само по изузетку биљежимо. Лалић потиче из краја гдје је још увијек жива употреба имперфекта¹², па није необична употреба овог облика у ранијим дјелима, као и тачно погођена синтаксичка садржина и стилска нијанса доживљености радње. Као најилустративнији примјер значења имперфекта — радња која је у прошлости трајала напоредо са неком другом радњом, означеном било којим претериталним временом, временском одредбом или сâмом говорном ситуацијом¹³ — издвајамо примјер: Чесма је црчала док се звијезде *оїлегаху* у локвама хладне воде. Овдје, као и у другим примјерима са имперфектом, могли бисмо употријебити перфекат (Чесма је црчала док *су се* звијезде огледале у локвама хладне воде), наравно, увијек уз употребу ка-

⁹ М. Стевановић, *Глајолски облици као међусобне синтаксичке оїозиције*, ЈФ, XXIX, св. 1–2, Београд, 1972, 89.

¹⁰ Б. Остојић, *Језик Пејтра I Пејтровића*, ЦАНУ, Титоград, 1976, 239.

¹¹ М. Стевановић, *Глајолски облици као међусобне синтаксичке оїозиције*, 84.

¹² В.: М. Стевановић, *Исїочноцрноїорски дијалекаїи*, 118.

¹³ М. Стевановић, *Савремени II*, 631.

квог језичког знака који означава напоредност да би се сачувала суштина значења имперфекта¹⁴.

7. Приповједачки презент је облик који све више истискује имперфекат из језика, мада ни он, као ни перфекат, нема само имперфекту својствену временску транспозицију и стилски ефекат времена, који му и омогућавају истовременост вршења радње са неком другом радњом у прошлости¹⁵.

У анализираним Лалићевим романима регистровани смо честу употребу временски транспонованог приповједачког презента који такође може бити синтаксичка опозиција релативном перфекту. Код савремених писаца, генерално, присутна је тенденција потискивања овог презентског облика од стране перфекта. Мотиве за његову чешћу употребу код Лалића можемо потражити и у особеностима његовог индивидуалног прозног израза — идиолекта. Примјери:

Одједном се сагнуо, *вади* нешто испод магле и *іледа* га (ЛГ, 18); Као у сну кад се изненада измијени призор — кад *іоіџрчиш* за лептиром а *суочиш* се с ђаволом — препознајем себе какав јесам (ЛГ, 12); Мукло, кроз мокрину *одјекне* овнујско звоно (ЛГ, 37); *Кре-нем* даље па се *іокајем* па се *враіим* планини (ЛГ, 213); Не знају ни шта чине, *оіију* се смртолоштвом, *іодјеіне* им памет у руке и у ножеве, *забраве* сваки други рад и разоноду (X, 32); Данима само *ідем* и *ідем* а непрестано само несреће *іледам* (ЗП, 82); Уз пут, кад опази како тишина *оікрива*, *наілашава* и *іздаје* неком у даљини њене усамљене кораке (X, 42); *Іде* поред воде низводно, у јесењи дан док опада лишће, у сутон (X, 192); С Бекићевим писмом у цепу, срећан што се бар за неко вријеме *ізвлади* из борбе (X, 198).

Наравно да овдје не може бити говора о потпуној синтаксичкој синонимности приповједачког презента и релативног перфекта, као уосталом ни када говоримо о синтаксичкој синонимици перфекта са другим облицима са значењем прошлости. Потпуна синонимност води по-

¹⁴ Ј. Вуковић истиче да се у ситуацији за временски уоквирену радњу (радње омеђене у дужини трајања) имперфекат не може употриједити јер сâм по себи не може дати радњу као одређену временску цјелину. За разлику од њега перфекат и приповједачки презент, могу се ту употриједити (Ј. Вуковић, *Синіакса ілаіола*, Сарајево, 1967, 222).

¹⁵ З. Радуловић, *Језик и стил Чеда Вуковића*, Никшић, 1994, 128.

тискивању једног синонима од стране другог, док непотпуна значењска подударност обезбјеђује њихово напоредно постојање¹⁶.

7.1. Ако би се облици са релативним презентом из ексцерпираних примјера замијенили перфектом, не би било тешко осјетити нијансу различитости која омогућава паралелно постојање оба ова облика. Ту диференцијалну црту између приповједачког презента и перфекта Белић види у томе што „историјски презент показује да се при извесним приликама глаголска радња врши или извршује, а историјски перфекат показује да се извесна свршена или несвршена глаголска радња мора узети као већ остварена”¹⁷.

7.2. Имајући у виду да се и футур I и футур II, као и глаголски начини (императив и потенцијал)¹⁸ могу употриједити за означавање прошлости, онда је јасно колику експанзивност има на првом мјесту перфекат који се све чешће намеће као главни глаголски облик за означавање прошлости. Та тенденција уопштавања перфекта у функцијама осталих претериталних времена нарочито је присутна у савременом језику, пословном и свакодневном, особито у градским срединама¹⁹.

8. У Лалићевој трилогији биљежимо и примјере квалификативне употребе перфекта:

Простране су се ливаде *рашириле* између двију шума (ЛГ, 24); језерце испод камењара с боровима, *издисџрило се* до дна (ЛГ, 84); Снијег скоро до кољена, вјероватно посљедњи за ту зиму, *џокрио* је оно мало раштрканих кровова, *изједначио* њиве и утрине (X, 9); Једна је јака љескова грана *искосила се* и *џружила* у страну и при крају *се раширила* у лепезу чији почетак личи на седло бицикла (ЗП, 174); Танка зелена паучина *ухваџила се* уз пристранке (ЗП, 366); изнад траве *се разџранале* старе шљиве „дебелице” (ЗП, 395).

У овим примјерима перфектом се означава да се некад у прошлости извршио процес који је довео до стања које је постојало у прошлости, а

¹⁶ М. Стевановић, *Сџудије и расџраве о језику*, Никшић, 1988, 121.

¹⁷ *Синџакса срџскохрваџској језика*, Предавања д-ра А. Белића проф. Универзитета (Литографија Коста М. Бојковић, Понкареова 15), Београд, 1931, 30.

¹⁸ „Поред основних категоријалних функција и императив и потенцијал се јављају у временској служби одређивања прошлих радњи, градећи веома живе и специфичне ефекте”. Р. Глушица, *Језик Марка Миљанова*, Подгорица, 1997, 320.

¹⁹ М. Стевановић, *Функције и значења џлаџолских времена*, Научно дело, Београд, 1967, 47.

постоји и сада, тј. ту је глаголски облик употријебљен да означи трајну особину (квалификацију) дотичног појма што оправдава назив квалификативни перфекат. „При оваквој употреби перфекта не постоји могућност временске детерминације глаголске синтаксеме”²⁰.

Овдје ћемо додати да су у *Злом њрољећу* и особито у *Лелејској њори* (одакле смо и узели највећи број примјера за квалификативни перфекат) описи и приказ пејзажа дати из угла приповједача Лада Тајовића. Заправо, психолошка тачка гледишта утиче на просторно-временску²¹, тако да су и квалификације предмета дате из субјективне перспективе наратора.

9. Будући да су јунаци Лалићевих дјела склони контемплацији, на изучаваном корпусу биљежимо и примјере са перфектом (са и без помоћног глагола) који својим универзалним значењем попримају карактер гнома, или су пак то изрази који се често могу чути у народу:

сам њао сам се удио (ЛГ, 359); Пала мува на међеда (Х, 394); Ручао је и циганин кад је коња изјудио (ЗП, 387); Ко прича ништа никад не учини, а плати као да је учинио (ЛГ, 370); Сами смо се родили, сами ћемо умирати (ЛГ, 69); Нико од нас неће бити оно што је дио — нема повратка (ЛГ, 87).

Гномски употријебљеним перфектом дају се квалификације појмова на које се односи и означавају стални процеси који се непрекидно врше, тако да је он квалификативног карактера. Међутим, гномски перфекат има јаче изражену свевременост у поређењу са квалификативним. Вриједно је помена да је у примјерима гномског перфекта нешто израженија и стилистичка вриједност овог глаголског облика, будући да гноме, због саме своје природе, исказу дају експресивност и изражајност. Односно, у њима перфекат контекстуално условљен добија на стилогености.

КРЊИ ПЕРФЕКАТ

10. Ирена Грицкат у свом раду о перфекту без помоћног глагола говори о новој семантици којом се крњи перфекат почео испуњавати још

²⁰ П. Пипер, И. Антонић, и др.: *Синѡакса савременога српског језика*, Институт за српски језик САНУ, Београдска књига — Матица српска, Београд, 2005, 393.

²¹ Говорећи о тачки гледишта као основном композиционом проблему умјетничког дјела, Б. Успенски разликује четири тачке гледишта: идеолошку, фразеолошку, просторно-временску и психолошку тачку гледишта. Б. Успенски, *Поетика композиције, Семиотика иконе*, Нолит, Београд, 1979, 5–12.

у периоду XVI-XVII вијека: „Он је почео, не губећи потпуно свој релативски карактер, значити било резултативност, било експресију при изражавању прошле радње”²².

Издавајмо неке од примјера из Лалићевог језика:

Шеф им *сѣиѣао*, поздрављају га (ЛГ, 200); Никога нема, *оѣу-сѣјела* земља (ЛГ, 360); *Дошло* вријеме да се све плаћа (ЛГ, 454); Испод грана закашњела јагорчевина *наѣравила* жуте локве (ЗП, 323); сунцем главу *ѣовезала*, мјесецом се *оѣасала* (ЛГ, 30); сумња и стрепња *ѣрерасла* у мржњу (X, 126); Оца Растодер и Таир Дусић *ѣошли* да бране своја села (X, 213); Мртвило некакво *завладало* (X, 490); Старо нешто, *ѣацио* неко поред пута (ЛГ, 368).

Ови примјери указују на то да крњи перфекат има израженији придјевски карактер од пуног облика и да се широко употребљава у причању догађаја из прошлости. Надаље, горенаведени примјери иду у прилог констатацији М. Стевановића да се крњи перфекат може и индикативно употребљавати²³. Према времену говорења, крњим перфектом означене радње и стања одређују се као прошла и између времена говорења и тог времена кад се означени процес десио, немамо посредника.

У овим примјерима крњи перфекат би се могао развити у пуни облик чиме би експресивност и динамичност приповиједања свакако била умањена. Треба, међутим, напоменути да замјена ова два облика није свакад ни граматички могућа, јер се релативни крњи перфекат не употребљава у зависним реченицама²⁴. Осим тога, крњи перфекти су од свршених глагола, што показују и наши примјери, а они од несвршених су веома ријетки.

10.1. У широј је употреби крњи перфекат релативно употријебљен, па у дјелима Лалићевим наилазимо на примјере:

Живих тамо није било: чељад *ѣомрла* или *одскиѣала*... (ЛГ, 317); Можда је остала ватра од јуче: *зайалио* чово јаку крљу па *осѣавио* (ЛГ, 85); Сад знам зашто се Нико, кад смо га посљедњег пута видјели грчевито *хвайѣао* за нас (ЛГ, 208); Мислио је да су они заведени, *залуѣали* некуд и једни и други (X, 136); „*Одслужило*”,

²² И. Грицкат, *О ѣерфекѣу без ѣомоћној ѣлаѣола у срѣскохрвайѣском језику и сродним синѣаксичким ѣојавама*, Гласник САНУ, V, св. 1, 1953, 135.

²³ В.: М. Стевановић, *Саврмени II*, 594–596.

²⁴ М. Стевановић, *Глаѣолски облици као међусобне синѣаксичке ѣѣозиције*, 93.

рече Шако (X, 317); Одједном застаде: лежи Шако као мртав, капа му *йала* поред главе, коса *се йросула* по снијегу (X, 489); Најзад се разиђоше сви, *йрейрнули* од сједења (ЗП, 41); Свјетлуцаше роса што *се ухвайила* по покривачима (ЗП, 69); То се послите не познаје — *удариио* прут по води (X, 481).

10.2. У наведеним примјерима крњег перфекта у релативној употреби, умјесто овог облика могао би се употријебити *йлусквामीерфекайи* као његов семантичко-синтаксички синоним (Живих тамо није било: чељад *бјеху йомрла* или *одскийшала*; Можда је остала ватра од јуче: *зайалиио био* чово јаку крљу па оставио (...); Свјетлуцаше роса што *се била ухвайила* по покривачима).

11. У оквиру модалних значења перфекта у трилогији смо наишли и на примјере пуног и крњег облика перфекта употријебљеног у хипотетичким реченицама, као и у модалној употреби за претпоставку, увјереност, сигурност да ће се десити оно што се перфектом каже:

Ако један остане — прстом ће на нас, а онда *смо* баш *йройали* (X, 137); Преспавао сам, помисли, нијесам пробудио смјену. *Про-йао сам!* (X, 171); Рањен је, *настйрагао*, ни бечки му доктори помоћи не могу! (X, 450); Е, не ваља ти посао!... *Найрадусиио си*, потегнућеш мачка за реп овога пута! (ЗП, 388); ко му мало попусти — *йро-йао је...* (ЗП, 102).

12. У језику Михаила Лалића пронашли смо и примјере са конструкцијом која се састоји од футура глагола *бийи* и перфекта другог глагола:

Биће да сам им *завидиио* што више ником не дугују (ЛГ, 317); *Биће* да је чуо за ту твоју женидбу па хоће лично да ти честита (X, 52); Кабаницу није скинуо, *биће* да су му панталоне *йроіледале* на незгодним мјестима (ЛГ, 88).

У овим примјерима имамо очигледан случај модалне употребе перфекта: *Биће* да сам им *завидиио...* = *Вјероватно* да сам им *завидиио...*; *Биће* да је чуо... = *Прејийосйављам* да је чуо...

13. Најзад, на проучаваном језичком корпусу пронашли смо и примјере оптатива — глаголског начина којим се исказује жеља. У црногорским говорима уопште, па и у говорима Лалићева краја, била је веома раширена клетва, заклетва и благослов, отуда се овај облик у клетвама и благословима, дакле, у својој примарној служби, често срета у романима овог писца:

Удио бог онога ко им даде толику муницију! (X, 294); Бог удио ко нас раставио, кроз кости му трава *ироницала* (ЛГ, 281); *Сѝри-или* тебе ђаволи! Клијештима те *сѝриили* дабогда! (ЛГ, 438); Уплашио си је, ђаво те *однио* с ножем! (ЛГ, 27); Прође дабогда се ни душманима *не врайила!* (ЛГ, 261); Фисни, фисни, триста те ђавола *фиснуло* (X, 380); Пустите ме, сила те *божја удила* (ЗП, 132); Тражим волове, вук их *заклао* дабогда (ЗП, 132); *Живлио* говорник! Удио га уторник! (ЛГ, 351); Берићетли *било!* (X, 305); Добро *дошао* Шако из шуме (X, 441); Срећна ми *дила*, снашо! (ЗП, 417).

У примјерима клетви оптатив је употријеђен у примарној (категоријској) функцији, која је типична за глаголске начине. У свим горенаведеним примјерима радња циља на будућност. Стилистички, уочава се доминантна употреба облика који собом носи снажну афективност и експресивност, а самим тим је и носилац стилогености. Овај облик уноси у реченичну предикацију модалну обојеност јер се у клетвама износи став говорног лица, тј. жеља да се оствари оно што се клетвом казује.

ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ И ЊЕГОВИ СИНТАКСИЧКИ СИНОНИМИ

14. У језику књижевних дјела плусквамперфекат се знатно боље сачувао него у разговорном језику гдје је у постепеном ишчезавању. И у Лалићевом језику често имамо употребу плусквамперфекта, мада чешће у романима који су раније настали неголи у оним каснијим (чешћи је у *Злом ипрољећу* него у *Лелејској јори* и *Хајци*). Издвајамо неке од примјера из проучаваног корпуса:

Сузе су јој *биле иошле*, кроз сузе се осмјехнула (ЛГ, 262); *Био сам* сасвим *заборавио* да и она постоји (ЛГ, 266); Шум Лима на којој је *дио заборавио*, чу се јачи него прије (X, 20); Наочаре је *дио изиудио*, спотаче се на степеништу, посрну и рукама испред себе отвори врата земунице (X, 102); *Снијег је дио окоинио* — они су зато уобразио да никад други неће пасти (X, 167); Дотле мој отац *дјеше* већ *оиворио* прозор и поче да пуца (ЗП, 38); Око главе *дјеше замошао* шарен турски шал, пушку држаше преко кољена (ЗП, 62); све су *били оиљачкали* прије но што је он стигао (ЗП, 63); Шљиве *дјеху родиле* и те године (ЗП, 67); И ја отворих врата, једва, јер су *дила забрекла* од кише (ЗП, 108); Не наћох је, *дјеше иошла* (ЗП, 354); *Били смо зашли* у Данилову улицу кад се сјетих штрајкача (ЗП, 407).

Сви наведени примјери означавају да је плусквамперфектом означена радња претходила некој другој прошлој радњи. Каткад се плусквамперфекатска радња као претходна одређује из цијеле језичке ситуације.

14.1. Будући да се радња плусквамперфекта увијек односи према некој другој прошлој радњи којој претходи — плусквамперфекат се искључиво употребљава у синтаксичком релативу. С обзиром на то да се стално говори о плусквамперфекатској радњи као извршеној, овај глаголски облик се употребљава махом од свршених глагола, док је од не-свршених веома риједак. Обје констатације потврђују сви наши напријед наведени примјери.

14.2. Аналогно чешћој употреби имперфекта у раније насталим дјелима код Лалића, и знатно редукованијој употреби у дјелима која су настајала касније — имамо и употребу облика имперфекта глагола *дййи* у плусквамперфекатској конструкцији. У роману *Зло њрољеће*, првом по хронолошком реду из трилогије, наишли смо на доста честу употребу имперфекта глагола *дййи*, док је у друга два дјела (*Лелејска њора*, *Хајка*) доминантан перфекат помоћног глагола у оквиру плусквамперфекта. Разлика између те двије плусквамперфекатске варијанте лежи у већ помињаном стилском учинку и експресивности облика са имперфектом.

14.3. Данас у разговорном језику облик крњег перфекта (рјеђе и пуни облик перфекта) све више потискује плусквамперфекатске облике. Разлог је вјероватно и у језичкој економији; плусквамперфекат као сложен глаголски облик замјењује се простим обликом крњег перфекта, који је његова семантичко-синтаксичка опозиција. Међутим, лингвисти различито гледају на синонимичност ова два облика. Срето Танасић у својој студији истиче да се о синтаксичкој синонимици може говорити узимајући у обзир глаголски вид: синоними су плусквамперфекат перфективних и перфекат имперфективних глагола²⁵. Михаило Стевановић сматра да је у оним случајевима у којима је претежније придјевско значење (тј. стање настало извршењем процеса), у употреби крњи перфекат, а гдје је тежиште на означавању сáмог процеса, тамо су више на свом мјесту плусквамперфекат или релативни пуни облик перфекта. Тек онда када су обје компоненте подједнако заступљене у значењу ова два облика, њихова међусобна замјена је могућа²⁶. Милка Ивић тврди да је семантичка специфичност плусквамперфекта толико изразита да би у неким слу-

²⁵ С. Танасић, *О ѡерфектѡу и ѡлусквѡмѡерфектѡу имѡерфектѡивних ѡлаѡла*, Зборник за филологију и лингвистику, XXXIX, 1, Нови Сад, 1996, 91–97.

²⁶ М. Стевановић, *Глаѡлски облици као међусобне синѡаксичке ѡпѡзиције*, 95.

чајевима замјена перфектом доводила до измјене смисла реченичне интонације. Разлог је у томе што плусквамперфекат исказује прошли догађај који је у садашњости потпуно дезактуализован, док примјери са перфектом немају ту импликацију у односу на садашњост²⁷.

14.3.1. У примјерима из наших дјела: *Био сам се њокрио* њедетом до појаса (ЛГ, 12); *Био сам* потпуно *заборавио* овај мелем несрећника (ЗП, 17), замјена перфектом би уистину тај елеменат дезактуализованости довела у питање. Примјер: *Покрио сам се* њедетом до појаса — са обликом перфекта имплицира да је субјекат покривен њедетом и у тренутку кад то говори, међутим, са плусквамперфектом *Био сам се њокрио...* радња се дефинитивно одређује као свршена у прошлости без икакве везаности са садашњошћу.

Ипак, примјеђујемо да у оним примјерима гдје имамо употребијелбелну временску одредбу или какав други језички знак који упућује на извршеност радње у прошлости, та значењска неподударност између ова два облика се смањује: ... *све су били оиљачкали* прије но што је он стигао (ЗП, 63); (*све су оиљачкали* прије но што је он стигао); Поворка *дјеше већ њрошла*, али са јужне окуке помоли се одмах друга (ЗП, 85); (Поворка *је већ њрошла*, али са јужне окуке помоли се одмах друга).

Међутим, евидентно је да радња исказана плусквамперфектом (особито обликом имперфекта помоћног глагола) има своју посебну стилску нијансу и архаизиран тон који замјеном са перфектом остаје неисказан.

ЗАКЉУЧАК

15. У романима *Зло њрољеће*, *Лелејска њора* и *Хајка* Михаила Лалића регистровани смо разноврсне примјере употребе претериталних времена, особито перфекта и његових синтаксичких синонима. Свакако, можемо рећи да је и плусквамперфекат, иако у новије вријеме све рјеђи у савременом, а особито разговорном језику, у Лалићевим дјелима изборио себи доста простора. Многе језичке црте његова краја присутне су и у Лалићевим дјелима: раширена употреба релативног перфекта за означавање прошлости, живо осјећање за употребу аориста, имперфекта и плусквамперфекта. Међутим, употреба ових времена може бити продукт и саме мотивске окоснице Лалићеве романескне трилогије, а то је свијест главног јунака која лута слободно просторима маште, евоцира успомене

²⁷ М. Ивић, *О значењу српскохрватској њлусквамперфекта*, Зборник за филологију и лингвистику, XXIII, бр. 1, Нови Сад, 1980, 93–94.

и догађаје из прошлости, па је и тај моменат захтијевао употребу глаголских облика са израженом експресивношћу доживљених процеса.

Констатујемо да употреба ових глаголских облика који су били предмет нашег изучавања у главнини одговара стању у савременом језику. Одступања на која смо наишли веома су раширена појава и ван оквира Лалићевог дијалекатског идиома. Такође, јасно видљива редукација употребе имперфекта и аориста у романима који су касније настали показује прилагођавање овог писца општем стању у савременим језичким токовима.

Наишли смо на широку лепезу примјера индикативног, релативног и модално употријебљеног перфекта, као и на доста честу употребу крњег перфекта који приповиједају даје динамичност. Плусквамперфекат је у обје своје морфолошке варијанте нарочито заступљен у *Злом њрољећу* које је по хронолошком реду прво настало.

15.1. Сматрамо да је Лалићев романијерски рад, поред тога што је раскидом са црно-бијелом техником приповиједања, појачаним интересовањем за унутрашњи свијет и психологију главних ликова, наглашеном субјективношћу и лиризацијом, донио освјежење роману са ратном тематиком, и на плану језика показао несумњиво богатство. Значења и функције перфекта и плусквамперфекта у његовим дјелима само је један сегмент из Лалићеве стваралачке ризнице која нуди мноштво материјала за истраживање како са књижевнотеоријског тако и са лингвистичког и лингвостилистичког аспекта.

Danijela RADOJEVIC

SOME MEANINGS AND FUNCTIONS OF PERFECT AND PLUPERFECT AND THEIR SYNTACTIC SYNONYMS IN MIHAILO LALIC'S LANGUAGE

Summary

Linguistic-stylistic grandeur Lalic's literary expression provides a variety of opportunities for linguistic and stylistic interpretation. The subject of analysis in this paper is a syntactic value perfect tense's and pluperfect's forms and their syntactic synonyms in Lalic's representative literary creations. Analytical approach chosen topic, the paper presents the most significant syntactic category of the perfect (indicative, relative, mode, and qualifications and gnomic perfect), and pluperfect forms nowadays their survival bind only to literary texts. The analysis included and syntactically synonymous perfect and pluperfect: temporal transposed narrative present, aorist and imperfect. With detailed semantic and functional analysis of the tested past tenses, was especially underlined and stylistic value aorist, imperfect and truncated perfect, since it forms through and expressiveness are valid stylogenics carriers, which in literary texts has special value.